

“SHAXS” LISONIY ZARRASINING TASDIQ-INKOR GAPLAR SEMANTIK-FUNKTSIONAL TOMONIDA VOQELANISHI (kognitiv-stilistik aspekt)

U.S.Yigitaliyev – *Qo‘qon DPI dotsenti*
Sh.Umidjonov – *Qo‘qon DPI talabasi*

O‘zbek tilshunosligida tasdiq va inkor ma’noli gaplar, ularni ifodalovchi shakliy-grammatik vositalar tizimi, tasdiq va inkor gaplarning semantik qamrovi bilan bog‘liq tomonlari umumnazariy planda monografik yo‘sinda atroflicha o‘rganilgan [2:152]. Biroq mazkur hodisa ilmiy-stilistik nuqtayi nazardan, shuningdek, bunday gaplar semantikasida “shaxs” lisoniy zarrasining ifodalanish ko‘lamlari esa hali tadqiq etilmagan.

Ma’lumki, tasdiq va inkor barcha tillar uchun umumiy mantiqiy-lisoniy kategoriya bo‘lib, uning ifodalanishida o‘ziga xos holatlar mavjud bo‘ladi.

Tasdiq va inkor mantiqiy kategoriyalari gap orqali axborot uzatishning asosiy vositalaridandir. Gapdagi fikr, hukm tasdiq yoki inkor yo‘li bilan hosil qilinadi. Inkor kategoriyasi odatda, kesim orqali shakllanadi. Bunday inkor to‘liq inkor tavsifida bo‘ladi. Gapda inkorning qisman, to‘liq bo‘lmagan turi ham ifodalanadi. Bunday inkor kesimdan boshqa gap bo‘laklari zimmasida bo‘ladi.

Inkor tasdiq gaplar zaminida ham lingvistik yoki nolingvistik vositalar yordamida hosil qilinaveradi. Inkor ifodalovchi lingvistik vositalarga maxsus shakliy-grammatik elementlar kiradi [1:85]. O‘zbek tilida inkor ifodalovchi shakliy-grammatik vositaga faqat bitta (-ma) mansub bo‘lsa-da, lekin uning ish ko‘lami juda keng.

-ma qo‘shimchasi orqali hosil bo‘lgan inkor gaplarda tasdiq ma’nosi ham ifodalana oladi. Bunday hollarda inkor so‘roq ma’nosi va uning grammatik markazi bilan qorishib ketadi, bu asosan so‘zlashuv uslubi uchun xos [5:25].

-ma yakka holda qo‘llanganda, gapning oddiy (neytral) inkor turi hosil bo‘ladi [3:179]. -ma elementining oddiy inkor ma’nosini ifodalashi stilistikaning barcha turlari uchun xosdir. Masalan, *Ba’zan esa bunday sifatlovchilar alohida ta’kidlanmaydi, mantiqiy urg‘u olmaydi* [4:234] (ilmiy uslub) yoki *Senga shunday kunni ravo ko‘rguncha*, ochiq mozorga kirsam bo‘lmaydimi (so‘zlashuv uslubi).

-ma qo‘shimchasi bir gap tarkibida qo‘shaloq qo‘llanishi ham mumkin. Unda kesimdan anglashilgan tasdiq ma’nosi kuchaytiriladi: gapning kesimi topilmoq, qolmoq kabi bo‘lishsiz fe’llarda bo‘lganda, hamma, har kabi so‘zlarning pragmatik ma’nolari bo‘rtib chiqadi. Ba’zi hollarda tasdiq gapga aylanmaydigan mutlaq inkor gaplar hosil bo‘ladi. Bu hol ilmiy uslub uchun xos emas.

-guncha shakli ishtirokida tuzilgan gaplarda -ma qo‘shimchasining qo‘shaloq qo‘llanishi o‘ziga xos xususiyat kasb etadi. Bunda shart-istak kabi ma’no jilvalari ta’kid ostiga olinadi: *haqiqat qaror topmaguncha, tinchimaysiz*. Tasdiq va inkor tavsifidagi semantik o‘zgarishlar ravishdoshning boshqa turlarida ham ko‘zga tashlanadi.

Chunonchi, -gach elementli qurilmalar payt; -magach elementli qurilmalar shart-sabab; -ib elementli qurilmalar ish-harakat, holat tarzi; -may elementli qurilmalar payt-shart ma’nolarini ta’kidlash vazifalarini bajaradi. Maqsad ravishdoshlarida inkor shakl qo‘llanmaydi: *o‘qigan –o‘qimagani*.

[Ot (keng ma'noda) + u yoqda tursin] lisoniy qolipida tuzilgan qurilmalar keskin inkor ma'nosini ifodalaydi va shu bilan birga, o'zidan keyin keladigan gapning ham inkor shaklida va inkor ma'nosida bo'lishiga ishora qiladi. Masalan: *Haqiqat! U egilish u yoqda tursin, bukilmaydi ham.*

Bunday lisoniy qurilmalar "yo'q"lik (mavjud emaslik) ma'nosini ta'kid ostiga olish uchun ham xizmat qiladi: *Inson o'ta hayajonlanganda, gap u yoda tursin, so'z ham topolmaydi, u paytda.*

Tasdiq va inkor shaklli shart fe'li yordamida ketma-ket tuzilgan qurilmalar qat'iy tasdiq ma'nosini ifodalash uchun xizmat qiladi. Bu kitobni o'qisam ham, o'qiyman, o'qimasam ham o'qiyman, o'qiyman.

Buyruq gaplarning inkor shakli faqat *-ma* shakli yordamida hosil qilinadi. Inkorning boshqa vositalari buyruq gap tarkibida ishtirok etmaydi.

Yo'q so'zi *bor* so'zining zid ma'noli muqobili sifatida rad-inkor ma'nosini sifatdosh (*-gan*) + egalik qo'shimchasi shaklidagi konstruktsiya bilan ishlatilganda esa ish-harakatning yuzaga chiqmaganligini ifodalaydi.

Yo'q so'zi *bor* so'zining antonimi sifatida *-dan boshqa*, *-dan ortiq*, *-dan yaxshi*, *-dan kuchli* kabi chog'ishtiruvchi vositalar ishtirok etgan gapning kesimi vazifasida qo'llanilganda, biror voqea-hodisa, narsa, belgi zichligining yuqori darajasi alohida ta'kidlanadi. *Go'yo dunyoda boyroq, undan baxtliroq qiz yo'q edi. Munisxonning nazarida bundan ortiq qiynoq yo'q. Yo'q so'zi -ma shakli bilan qo'sha qo'llanib, "hamma", "barcha" degan tushunchaning kuchayishi uchun xizmat qiladi.*

Yo'q so'zi tarkibida determinant ishtirok etgan bir bosh bo'lakli shaxssiz gapning grammatik asos tavsifidagi asosiy bo'lagi (kesim) tarkibida kelib, inkorning qat'iyligini kuchaytirish uchun xizmat qiladi. *Topshiriqni bajarmaguncha, ortga qaytish yo'q.*

Yo'q so'zi inkor vazifasida kelganda, ikki holat yuz beradi; gapning kesimi vazifasida keladi: *Bunday xususiyat uyushiq bo'lakda yo'q [4:210].*

Ma'lumki, bunday ikki tomonlama logik-grammatik munosabat oddiy gap bo'laklarida yo'q [4:223].

Bunda inkor hozirgi zamon tushunchasi bilan bog'liq ilmiy uslubda umumzamonni ifodalaydi. Inkor o'tgan zamon tushunchasi bilan bog'liq bo'lsa, kesim *edi*, *ekan*, *emish* kabi predikativ bog'lamalar bilan shakllanib, gap turli xil pragmatik qiymatlarga ega bo'ladi: hikoya eshitganlik, gumon va boshqalar. Bu ilmiy bo'lmagan boshqa uslub turlari uchun xos.

Emas so'zi odatda, ot, sifat, sifatdosh, ravishdosh va ravishlarga qo'shib, o'shalardan anglashilgan ma'noni inkor etadi: *Oz emas, kelgan emas, katta emas, shahar emas.*

Shuningdek, tasdiq va inkor ma'noli gap bo'laklarini o'zaro bog'lab fikrning ixchamligi uchun xizmat qiladi: *Sen emas, men boraman.* Bunda gaplardani biri alohida ta'kid ostiga olinadi. Qaysi birining ta'kidlanganligi ohang va situatsiya bilan bog'lanadi. Lekin kesimi inkor shaklli ana shunday tip gaplarda gapdan anglangan umumiy mazmunda kuchlilik jilvasi mavjud bo'ladi. Masalan, *Quruq gapdan boshqa narsa emas.*

Emas so'zi nimani (qanday ma'noni) inkor etayotgani uning qanday so'zlar qurshovida qo'llanishiga, u qatnashgan sintaktik konstruktsiyaga bog'liq.

Masalan, quyidagi gapda emas soʻzi “men” olmoshi orqali ifodalangan soʻzlovchini inkor etganday tuyuladi. Lekin mazmunga jiddiyroq eʼtibor berilsa, unda subyektning yakka emasligi taʼkid ostiga olinganligi seziladi. *Bir emas, koʻpchilik bosh qotirdi-yu, jarayon qiyin ketyapti.*

Na yordamchisi inkor ifodalovchi boshqa vositalardan keskin farq qiladi. Uning asosiy farqi shundaki, inkorning boshqa shakllari qoʻshaloq qoʻllanganda, tasdiq maʼnosi kelib chiqadi (*oʻqimay qolmayman, vaqtim yoʻq emas* kabi). Lekin *na* soʻzi bir gap tarkibida necha marta qoʻlanilishian qatʼiy nazar, inkor maʼnosi saqlanadi. Hatto, *na* soʻzi ishtirok etgan gapning kesimi inkor shaklda ham, tasdiq shaklda ham qoʻllanaveradi.

Na yordamchisi boʻlishli hamda boʻlishsiz kesimlar ishtirok etgan qurilmalar tilning sintaktik meʼyoriga koʻra farq qiladi. Bunda boʻlishli kesimning *na* yordamchili koʻrinishlarini meʼyorga muvofiq deyish mumkin. *Na oʻqimaydi, na ishlaymaydi. Na oʻqiydi, na ishlaydi.* Keyingi holatda inkor maʼnosi alohida taʼkidlanadi.

Na bogʻlovchisi ancha keng koʻlamda qoʻllanadi: gapning egasi ham, kesimi ham, ikkinchi darajali boʻlaklaridan biri ham shu bogʻlovchi yordamida oʻzaro aloqaga kirishadi va uyushiq boʻlaklar kompleksini yoki bogʻlangan qoʻshma gaplarni hosil qiladi. *Na* soʻzi yana shu xususiyati bilan tavsiflanadiki, boshqa inkor vositalari oʻrni bilan soʻzlovchining betarafligini koʻrsatgan holda, bu soʻz doimo gap semantik qurilmasidagi qaysidir elementni taʼkidlaydi. Baʼzan *ham* yuklamasining vazifasini bajaradi. Masalan: *Na koʻkning fonari oʻchmasdan, na yulduz sayr etib koʻchmasdan. Na* bogʻlovchisi inkorga ishora boʻluvchi, uni kuchaytiruvchi boshqa vositalar (*hech, mutlaqo* kabi) bilan birga qoʻshilmaydi.

Na bogʻlovchisi yordamida birikkan uyushiq boʻlakli gaplarda *hech kim, hech narsa* kabi umumlashtiruvchi soʻz ishtirok etgan boʻlsa, gapning kesimi, albatta, inkor shaklda boʻladi. Chunki umumlashtiruvchi yuqoridagi soʻzlar kesimning tasdiq shaklida kelishiga monelik qiladi: *Ezgu umr yoʻlidagi izlarni na qor, na boʻron, na shamol, xullas, hech narsa koʻmolmaydi.* Shu gapdan agar “hech narsa” soʻzi chiqarilsa, unda “xullas”ga ham oʻrin qolmaydi.

Inkor ifodalovchi maxsus vositalardan tashqari, inkorga yaqin (eshdosh) boshqa vositalar ham bor. Ular qatnashgan gaplar *na* yordamchisi bilan qoʻllanib, inkor mazmunida boʻladi.

Hech soʻzi inkor maʼnosini bevosita ifodalamas ham, boshqa ifodalovchi vositalar bilan sintagmatik jihatdan bogʻliq boʻladi. *Hech* soʻzi boʻlishsiz kesimlar bilan qoʻllanadi. Bunda gap tarkibida inkor shakli qoʻshaloq qoʻllangan boʻladi. Inkorning qoʻshaloq qoʻllanishi qatʼiy mutlaq tasdiqni keltirib chiqarishi aniq.

Yuqoridagilar asosida shunday xulosa chiqarish mumkinki, tasdiq-inkor gaplarni hosil qiluvchi **grammatik** (-ma) va **leksik** (*yoʻq, emas, na, hech* va shu kabi) vositalar bevosita yoki bilvosita nutqiy jarayonda “shaxs” lisoniy zarrasining lingvo-falsafiy reaksiyasi taʼsirida voqelanadi.

Adabiyotlar:

1. Mukarramov M. Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. – T.: Fan, 1984. – B.85.
2. Нурманов А. Проблемы системного исследования синтаксиса узбекского языка. –Т.: Фан, 1982. –152 с.
3. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. –М.: Наука, 1963. –С. 387.
4. O'zbek tili grammatikasi. Tom II. Sintaksis. –Toshkent: Fan, 1976. –B. 234.
5. O'rinboyeva D.B. O'zbek so'zlashuv nutqida o'zgarmaydigan so'zlar: Filol. fanlari nomz. diss. avtoref. – Samarqand, 1994. – B. 25.